
Радомир Д. Пејровић

ФРЕСКЕ ИЗ ЧУДА И ЛЕГЕНДИ
ЦАРА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ
У МАНАСТИОРУ БАЊИ ПРИБОЈСКОЈ
ИЗ 1574. ГОДИНЕ

„Ιησους Χριστος νικα”¹
Епископу неком Господину Иринеју

Славни град Ниш, као родног места цара Константина Великог,² условио је наша истраживања античких и хришћанских тема у уметности које су посвећене прослављању првог византијског св. цара Константина Великог и св. царице Јелене. Битно обележје Византијског царства се огледа у уметности, историји и у филозофским списима чији „интегрални“ тип и разноликост чини свеколику баштину „*Византијске основе савремене Европје*“ - што је и тема овог научног скупа.

У српској средњовековној уметности мали је број сачуваних ликовних дела из циклуса „*Чуда и легенди светиога цара Константина Великог и свете царице Јелене*“. Најпотпунија илустрација које су делимично објављене су фреске у припрати Св. Николе у Бањи код Прибоја из 1574. године. Већи део фресака је уништен или делимично сачуван, а неке сцене неидентификоване, или иконографски није разјашњен њихов садржај; недавно су фреске из припрате очишћене па ове сцене заслужују да буду још подробније проучене.³ Исто се

---

¹ Cf. Nicol. Bulgaris kod I. A. Daniel, Codex liturgicus eccl. univ. T. IV. Lipsiae 1858, p. 385. Речи: „*Исус Христос њобеђује*“, употребио је први цар Константин Велики и поставио као надпис на три крста у Константинопоља.

² R. Petrović, *Umetnost u doba Konstantina I Velikog. Car Konstantin i carica Jelena*, Beograd, 2002, 215; M. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001. „Портрет Константина Великог“, 38-39, сл. 34 и 35.

³ В. Р. Петковић, *Преглед црквених сџоменика кроз њовесницу српскога народа*, Београд 1950, 13-13;

С. Петковић, *Зидно сликарство на њодручју Пећке њаѡријаршије 1557 - 1614*, Нови Сад 1965, 62, 173 - 174.

Црт. 1. Бијка код Милвијског мосџа, цркве Св. Николе, 1574.

Цртеж: Д. Стојиловић.

Draw. 1. The Battle at the Milvian Bridge, Church of St Nicholas, 1574
(drawing of D. Stojilović)

може рећи и за сцену: “Фреске Конџанџинове љобеге” (црт. 1) у цркви Св. Николе Дабарског из циклуса св. цара Константина Великог и царице Јелене, коју је први открио Светозар Радојчић.⁴ За ктиторе фресака из припрате патриарха Макарија, Дионисија и Антонија који су насликани, први пут се сазнало када је проф. Радослав Грујић, публикувао веома драгоцен рад под називом: “Фреска љаџријарха Макарија како усџуџа љресџо своме наследнику Анџонију”.⁵

За нека већа и шира знања о историјским и тематским истраживањима о св. цару Константину и царици Јелени, од римске, византијске и поствизантијске уметности, као и њихове изворе и компарације, потребно је трагати за њиховом свеколиком културном баштином, утврдити шта се и где сачувало, колико има композиција и појединачних сцена. Овим начином дошли би смо до сазнања о

⁴ С. Радојчић, *Фреска Конџанџинове љобеге у цркви Свџоџ Николе Дабарскоџ*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIX, Скопље 1938, 87-101, сл.1 и 2.

⁵ Р. Грујић, *Фреска љаџријарха Макарија како усџуџа љресџо свом наследнику Анџонију*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XII, Скопље, 1933, 273-277.

„царским“ или „провинцијским“ сликарских атељеа и мајсторима, који су се разликовали у раду и учешћу високих црквених православних великодостојника као ктитора и уметника.

Потребно је реконструисати историју споменика кроз иконографију, зографе и стил у цркви Св. Николе у Бањи код Прибоја, слично великом подухвату Мирјане Шакоте у монографији: *Ризница манастира Бање код Прибоја*.⁶

Манастир у Бањи Прибојској је посвећен Св. Николи. Њени обновитељи и ктитори били су српски краљ Стефан Урош Трећи-Дечански и његов син млади краљ Стефан Четврти-Душан, око 1330-1331. године. Од тада је важно епископско и духовно средиште. Али, да оценимо у пуној мери уметнички историјски значај циклуса и легенди и *Чуда св. цара Константина Великог и царице Јелене* на фрескама у припрати, накнадно сам на терену предузео сложена испитивања живописа из XVI века.

Уметност и књижевност у служби култа св. цара Константина и св. царице Јелене - представљају општу појаву „Византијски комонвелт“, а самим тиме и балканских народа и словенског.⁷

Сликане сцене „Чуда и легенди цара Константина“ у припрати цркве Св. Николе у Бањи код Прибоја, засноване су на „Жицију светиога цара Константина Великог и свете царице Јелене“, и уконтпоноване су са сценама „Жицију светиога Николе“ и „Жицију светиога краља Стефана Дечанског“; она временом добијају свеколика значења те постају „општа“ места у иконографији и сликаним сценама; конкретније, то значи: поштовање њихових празника као посебан вид „царске иконографије“, канонизација св. владара и ктитора, а литургијски одређен догађај „дан спомена“ у православној цркви. Као што је св. цар Константин Велики упоређиван са Мојсијем, тај епитет имао је и српски велики жупан Стефан Немања.

Нови ктитори црквени великодостојници архиепископи Макарије, Дионисије и Антоније, који су у припрати насликани око предаје „светиога престола светиога Саве“, дали су да се насликају стари ктитори св. краљ Стефан Дечански и млади краљ Стефан Душан, како приносе модел храма.⁸ Соколовићи, веома добро познају византијску уметност XIV века, они настављају древну иконографску традицију величања великих светитеља св. Николу, св. цара Константина Великог, св. царицу Јелену и св. краља Стефана Дечанског, додајући и „култ свете Еуфимије“ и поштованих култова и на Истоку и

⁶ М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981 (старија литература, и новија истраживања). Датовање фресака код старијих истраживача било је 1571., док код М. Шакоте је 1574. године, што сам усвојио у овом раду

⁷ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991.

⁸ М. Шакота, *нав. дело*, 15 „Обнова Стефана Дечанског“, сл.2 (црно-бела), рад зографа Лонгина.

⁹ С. Петковић, *О фрескама XVI века из припрати Пећке патријаршије и њиховим сликарима*, Саопштења, XVI, п.о., (Београд, 1984), 57-65, сл.1 и 2.

Западу. И ту је улога Бање веома значајна, јер је једна група зографа из припрате Пећке патријаршије 1565. године⁹ наставила идејни програм патријарха на челу са Макарије Соколовићем.

Свети краљ Стефан Дечански често је називан „Нови Александар Велики“, а његов син Душан, после битке на Велбужду, 28. јуна 1330. године, упоређиван са Исусом Навином, као што се то види икони светог краља Стефана Дечанског из 1557. године, рад зографа Лонгина,¹⁰ или са „Светим Димитрије на коњу који убија бузарског цара Калојана и сџашава град Солун“.¹¹

Из овог краћег резимираног прегледа као увод на примарни слој фресака у припрати цркве Св. Николе у Бањи код Прибоја, може се наслутити и „други слој“ историјског значаја и књижевних стремљења, друштвене климе црквених великодостојника Соколовића, као и српског народа у тешким временима пре спаљивања моштију св. Саве, 1594. године на Врачару у Београду.

То су у суштину слободарске тежње балканских народа, чије исходиште има у древној византијској култури и уметности. Код српског православног народа, католичка унијаћења и исламизација није оставила дубље корене у свеколиком животу, филозофији и уметности, - чији смо сведоци и данас на Косову и Метохији.

С. Радојчић у свом раду „Фреска Константинове побеге у цркви светој Николе Дабарској“, сматра да је ова црква једна од најстаријих у држави Немањића, и да је постојала и пре доласка на власт Немањића.¹² У студеничком типичу наводи се свети Никола у Дабру, године 1219 манастир је био седиште дабарских епископа. За фреске у припрати сматра: „веома је вероватно да су фреске у припрати рађене преко старијег живописа“.¹³ У припрати није пронађен старији слој живописа, што се види у повељи над улазом из цркве у припрату, која је преписана из повеље 14. века.¹⁴

Легенда Часнога крста

Легенда Проналажења часног крста приписује се светој царици Јелени мајки цара Константина Великог (306-337). Сликање овог

¹⁰ В. Ј. Ђурић, *Икона светој краља Стефана Дечанског*, Београд 1985, 16-17, сл.1 и 3 и детаљ (у боји).

¹¹ R. D. Petrović, *A propos de la dation d'une icône de Prizren qui évoque saint Dimitri tuant l'empereur Kaloian et sauvant la ville de Salonique*, *Αφιερωμα στιμμηματοῦ Σωτήρι Κιζζα, Θεσσαλονίκη*, 2001, 421-432, Fig. 1-3, Dessin. 1-3; Исти, *Sveti Dimitrije na kovu ubija bugarskog cara Kalojana i spasava grad Solun u srpskoj umetnosti*, Ниш и Византијска уметност, Ниш 2002, 217-234, црт.1-2, сл.231 и сл.1-3.

¹² Ђ. Сп. Радојчић, *Доба јосџанка и равој сџарих српских родослова*, *Историјски гласник*, 2, Београд 1948, 21; Vlad. R. Petković, „Loza Nemanjića“ u *starom Zivopisu srpskom*, *Narodna starina*, sv.5, Zagreb 1923, 98; V. J. Đurić, *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu*, I *Kongres saveza društava istoričara umetnosti SFRJ*, Ohrid, 1978, 53-55.

¹³ С. Радојчић, *нав.дело*, 87.

¹⁴ М. Шаkota, *О кишипорској композицији у припрати цркве манастира Бање код Прибоја*, Саопштења, XIII, Београд 1981, 47-56; иста, *Најнишска елементија повеље у цркви Св. Николе у манастиру Бањи код Прибоја*, Саопштења, XX-XXI, Београд 1988/89, 35-42, сл.1, фотографија и калк.

циклуса није откривено ни у једном споменику у Византији. Зато неколико сачуваних сцена из приправе имају драгоцену значење јер су везани за циклус цара Константина и царице Јелене.

Византијскоја историографија почиње са епископом Еузебијем (Јевсевије) из Кесарије, родоначелником византијске хронографије и црквене историје, и писцем панагеричког житија Константина Великог (*Vita Constantini*).¹⁵ Најважнији догађај је христанизација Римског царства и одржавање Првог Васељенског сабора у Никеји 325. године. Велику улогу у руковођењу овог сабора имао је сам цар Константин Велики. Победа православља нашла је подршке и у каснијим саборима и византијским царевима, као једина државна вера. Страдање Христово на крсту постаје светиња а његови симболи, кроз ликовне приказе, су опомена верницима, те је часни крст веома поштован као реликвија. Главна два догађаја у житију цара Константина и царице Јелене представљају: прво, појава знамење крста „Хризма“ цару Константину,¹⁶ и проналазак часног крста на коме је био распет Исус Христос. И трећи, каснији догађај је повратак часног крста из Персије за време цара Ираклија (610-641).

У припрати цркве Св. Николе у Бањи Прибојској, већи број сцена из живота, чуда и легенди цара Константина и царице Јелене је уништен, који се налазио у трећој зони, али је делимично сачуван у другој зони. Уз циклус фресака које илуструју живот и чуда св. Николе налазе се сцене призора које приказују легенду и чуда о цару Константину и проналажењу часног Крста који се везује за његову мајку царицу Јелену. На источном зиду, насликан је почетак житија светог Николе, од кога се сачувала само последња у десном јужном углу: „Свети Никола сѣсава ѿри сироти девојке од блуда“, на јужном зиду је сцена „Свети Никола се јавља у сну цару Консѣанѣину“, „Свети Никола се јавља Евлавију“, оштећене сцене „Три војводе ѿред царем Консѣанѣином и ѿред светим Николом“, „Свети Никола сѣсава бродоломнике, једног човека из мора и лађу од вражјеѣ масла“, сцене се налазе на јужном зиду, а на западном је „Смрти светог Николе“. Једна композиција из овог чуда је тешко оштећена: „Свети Никола се јавља у сну Сѣефану Дечанском“ у „Свети Никола враћа вид Сѣефану Дечанском“. У наставку почиње легенда о часном крсту, фрагментарно сачувана. На пиластру је композиција „Цару Консѣанѣину се ѿјављује знамење Часног крста“; изнад улазних врата је сцена „Битка код Милвијског моста“, а затим „Сан цара Консѣанѣина“. Потом следе сцене легенде на

¹⁵ Г. Острогорски, *Историја византије*, Београд 1970, 44, бел.3 (старија литература); уп.: Протојереј Р. В. Поповић, *Епископ Јевсевије Кесаријски о цару Консѣанѣину Великом*, Ниш и Византија, Симпозијум Зборник радова, књ. I, Ниш 2003 (Уредник Миша Ракоција), 39-46; Н. Озимић, *Војсковођа, цар и светиња*, Избор текстова о лику и делу Константина Великог, Ниш 2002, 17-20.

¹⁶ Р. Петровић, *Хризма, Речник византијских крстова*, Београд, 2001, 21-28 + табле; исти, *Цар Консѣанѣин и царица Јелена*, 308 - 315 (пренет исти текст из предходне књиге са таблама).

северном зиду и то: „*Јуда зајомаже из дубоког сѣудениа*“, „*Јуда која и налази ѿри крста*“, „*Васкрсење мртве девојке на Христовом крсту*“, „*Покривавање Јудино*“. Од виших зона разазнаје се сцена „*Чудо са моштима светије Јефимије*“, у трећој зони јужног дела зида.¹⁷ Наведеним сценама, додајем још две сцене, која су лична открића и то: „*Царица Јелена сазива све Јевреје у Јерусалиму*“, „*Прослављање Часног крста*“, и „*Свети цар Константин и светица Јелена са крстом*“ (уништена сцена).

Наш задатак је да употпунимо иконографски тешко оштећене сликане сцене са већ постојећим и да разјаснимо и илуструјемо упоредо са описом у житију Константиновим. Ово је први покушај и изношење оних збивања која употпуњавају постојеће сликане сцене у цркви Св. Николе, оне су иконографски сродне са житијем св. Николе. Сасвим слично иконографски, сликање у циклусима св. Николе, било је представљање сцене из живота цара Константина Великог.

Рођење светиог цара Константина Великог у граду Нишу

Константин I Велики (Flavius Valerius Constantinus Augustus), римски цар - свети је рођен 27. фебруара 274. године у Мезији, у граду Нишу. Његов отац *Констанције Хлор* (Constantinus Chlorus) био је један од Диоклецијанових гувернера на Западу и постао је касније један од западних сувладара. *Мајка Јелена* - била је родом из Никодомије, још у раној младости постала је хришћанка.¹⁸

Прва сцена (уништена), вероватно, је била насликана композиција: „*Рођење светиог цара Константина Великог у граду Нишу*“. Слично Николиној мајци Нони, царица Јелена лежи лево на постељи, а с десне стране јој прилазе две девојке са поклонима. У доњем делу сцене седи једна жена држи дете св. Константина да га окупа. У позадини је архитектура дворца и део града Ниша. Његови родитељи, отац Констанције Хлор, и мајка царица Јелена, одрекли су се идолопоклонства и незнабожачког сујеверја, и служењу лажним боговима.¹⁹

Крштење цара Константина Великог

Друга сцена која је била насликана: „*Крштење цара Константина Великог*“. Према једној икони арханђела Михаила, сликара Максима

¹⁷ В. Р. Петковић, *истио*, 14; С. Петковић, *истио*, 174.

¹⁸ Н. Озимић, *Војсковођа, цар, светица. Избор њексѣова о лику и делу Константина Великог*, друго допуњено издање, Просвета, Ниш, 2002, 7; исти, *Речник Горње Мезије*, Ниш 2001, 26-28; Р. В. Петровић, *Константин Велики*, Енциклопедија православља, књига дуга (и-о), Београд 2002, 1015.

¹⁹ Л. Мирковић, *Хеорјолозија*, Београд 1961, 244-145.

Дујковића, из старе сарајевске цркве из 1734. године.²⁰ На средини сцене насликан је цар Константин наг са круном на глави и ореолом, са брадом и брковима и дугом косом, наг, са перизоном у крстионици, са прекрштеним рукама на грудима. Са десне стране приказан је свети Силвестер папа римски, као архијереј у полиствриону, који обавља чин крштења. Он десном руком благосиља Константина, а у левој држи јеванђеље. С леве стране стоји Јелена мајка Константинова са дворском пратњом, а изнад њих лети арханђео Михаило и благосиља цара. Текст на икони местимично је оштећен: ТГ...ЄНІЮ Н КРСТН ЄГО СНАІВЕСТАРЪ ПАПА Р(НН)СКІ.

Сам чин крштења био је претходно Константин је био тешко болестан од неизлечиве губе (проказе) и беше у ранама сав од главе до пете. Жречеви лекари саветоваху му као лек купање у крви заклане деце. Али то Константин одбије: „*Видећи њакво милосрђе царево, њреблаги Бог узврати му двоструким здрављем: њелесним и душевним. Јер њосла к њему своје врховне свеѡне аѡсѡоле Пеѡра и Павла, који му се, кад он сѡаваше, јавише у виђењу сѡѡјећи крај њеѡове ѡсѡеље. И уѡиѡа их цар, ко су и ѡѡкуда су. А они му рекоше: Ми смо Пеѡар и Павле, аѡсѡоли Исуса Хрисѡа; Он нас ѡосла к ѡеби да ѡе уѡѡиѡмо на ѡѡѡ сѡасења; и да ѡи ѡокажемо бању у којој ѡеѡ добии здравље и ѡела и душе, и да ѡи ѡбеѡамо од Бога вечни ѡѡѡ си ѡѡѡѡдеѡ деѡу и ѡоклонио им ѡривремени живѡѡ*“.²¹ Цар Константин беше крштен 337. године у Никодимији од епископа Евсавија. Цар Константин је своје Крштење одлагао до пред своју смрт 337. године. Легенда о Константиновом крштењу у Риму, оспоравана је са мишљењем да је он крштен у Никодимији од аријанског епископа тек пред крај живота, како се у изворима спомиње из Јермениј или Сирије у V веку.²²

Једна сцена из овог циклуса представљала је уништена фреска „*Првоѡ васељенскоѡ сабора са Консѡанѡином и Јеленом 325. ѡодине у Никеји*“.

Од мало сачуваних сцена на фрескама у припрати Св. Николе у Бањи Прибојској из XVI века, које су посвећене легенди цара Константина IV век, они припадају старохришћанској византијској - царској владајуће уметности - наводимо следеће сцене и то:

Појављивање знамење Часноѡ Крсѡа цару Консѡанѡину (сл. 2)

Сцена је насликана на југозападном пиластру на чеоној страни. Цар Константин јаше на зеленом коњу, обучен у царској пурпурној

²⁰ С. Радојчић, *исѡѡ*, 95, сл.6; Л. Мирковић, *Сѡарине сѡаре цркве у Сарајеву*, Споменик СКА LXIII, д.р. 65, Београд 1936, 19, таб.ХХХ, сл.1; Ђ. Мазалић, *Сликарска умјеѡносѡ у БИХ у ѡѡурско доба*, Сарајево 1965, 122; С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*, Београд 1998, 131-132.

²¹ Ј. Сп. Поповић, *нав.дело*, 503.

²² F. Cabrol - H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III, 2, Paris 1914, col. 2633.

Сл. 2. Појављивање Часног крста цару Констјантјину, 1574. Црџеж: Д. Сјојловић.

Draw. 2. Czar Constantine's Vision of the Holy Cross, 1574 (drawing of D. Stojilović)

Сан цара Констјантјина (црџ. 2)

У наставку после сцене „Цару Констјантјину се јавља знамење Часног крста“, открио сам насликану сцену: „Сан цара Константина“.27 „Идуће ноћи јавио се Сјасишељ Констјантјину у сну са исјим знамењем часног крста које је видео и на небу, који ће се сјасоносно носити љред војском и којим ће љобеђивати нејријатеља. Кад је Констјантјин усјао иза сна, исјричао је својим љријатељима своје сновиђење и сазвао је златјаре и ојисао им је визију крста, и зајоведио им је да начине љакав знак, а његов ојис зласио је: на којљу златјом љокривеном био је љојречник, који је са којљем чинио крст, На врху којља био је ујврђен венац од драгог камења и златја, а на венцу су била љрва два слова Христјова имена ХР, која је слова цар љосле носио на кашији. На љојречнику висила је љанка љурјурна љиканина извезена златјом и љокривена драгим камењем. На усјравном којљу, љод самим крстјом, а љри самом горњем делу љиканине били су гјрудни ликови цара и његове деце, начињени од златја а у разним бојама. Оваквим сјасоносним знаком служио се Констјантјин као зашјишјом љројив нејријатеља, а љо је љизв. *labrit*, чије слике имамо љредсјављене више љуја, љако на новцима Констјантјиновим, на два саркофага Лајеренског музеја и у кајшакомбама“.28 Христос је те ноћи заповедио цару Константину да сагради исти крст какав је видео на небу. Цар Константин је одмах

27 С. Петковић, *нав. дело*, 174, наводи за ову сцену: „Сан цара Константина (?“), иза сцене „Битке код Милвијског моста“.

28 Л. Мирковић, *Хеорјологија*, 61-62.

Сл. 1. Цар Максентијан на коњу, детаљ, 1574. Приправа цркве Св. Николе, Бања Прибојска.

Fig. 1. Emperor Maxentius on horseback, a detail, 1574, the parvis of the Church of St Nicholas, Banja Pribojska

наредио а се направи „застјаву која је изгледала као крст“.²⁹ Од 327. године Константинов монограм Христос ХР - ХР(ΙΣΤΟΣ), симболише самог Христа, јер га је цар Константин ставио на labarum. Њему се додају о два апокалиптична слова ΑΩ (Откр. 1, 8; 21, 6; 22, 13) - „Алфа и омеџа“ - чије је значење „Христос је почетиак и свршењак“ - из Јовановог Откровења (гл. I, стих 8), са чиме се завршава књига Новог завета Исуса Христа;³⁰ у уметности има значајну улогу, често је окружен венцем од палминих грана и нимбом, какав се јавља у старохришћанској гробници у Нишу (360-451).³¹

Сцена је теже оштећена, приказан је царски шатор, полуотворен, са врхом у облику квадрата и троугла на све четири стране. Распозанје се фигура Христа који благосиља цара Константина са круном на глави који лежи на кревету. Текст исписан белим словима је оштећен:

Ц(Α)Γ(Β) ΥΣΝ(Η)ΤΗ ΒΙ...Ε
 ΕΝΙΧ ΧΣ ΒΒ СΝΕ НРΕ(ΚΩ)Τ ..ΒЉ
 ВН. ЗНАМЕНІЕ НА Н(Ε)ΒΕΧЬ
 АСН ПОБ(Ε)ЖДА ВРАГН(Α).

Прослављање св. Константина и Јелене византијска црква је истицала неколико битних догађаја који су у суштини одредили судбину хришћанства: виђење крста на небу које је омогућило

²⁹ С. Душанић, *истјо*.

³⁰ С. Душанић, *истјо*; Р. Петровић, *исто*, 22.

³¹ Л. Мирковић, *Сјарохришћанска гробница у Нишу*, Старинар, књ. V-VI, Београд 1954-1955, 56; *Иконографске ситуације*, Нови Сад 1974, 7, сл.6 и 8; Р. Петровић, *истјо*, омашком у раду Л. Мирковића не наводи следеће: Старинар, број књиге, место и годину.

Сл. 2. Појављивање Часног крста цару Константину, дејал, 1574., Прирачник цркве Св. Николе, Фојо:

Fig. 2. Czar Constantine's Vision of the Holy Cross, a detail, 1574, the parvis of the Church of St Nicholas, Banja Pribojska

божанску помоћ и победу у битки са Максенцијем. Потом је издат значајан „Милански едикт у фебруару 313. године“. Закон о хришћанској верској толеранцији су издали цареви Константин Велики и његов зет и савладав Ликиније.

У византијском минјатурном сликарству сачуване су три сцене посвећене Часном крсту које се налазе у париском рукопису Григорија Назијанског (Cod. gr. 510), на првој је сцени (сл. 4), по опису Х. Омонт: „*Songe de Constantin*. Constantin (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ...), nimbé de bleu, la tête ceinte d'une couronne d'or, ornée de perles et de pierreries, surmontée d'une petite croix de perles blanches, vêtu d'une courte tunique bleuâtre, bordée d'or et également ornée de perles et de pierreries, chaussé de bas de couleur pourpre brodés de perles, le haut du corps recouvert d'un manteau pourpre, est endormi, couché sur un matelas rouge, posé sur un lit doré, orné de pierreries et drapé de pourpre. Il voit en songe une croix brillante, qui lui présage la victoire (Eusèbe, *de vita Constantini*, I, 28). A la tête du lit se tiennent debout deux gardes, vêtus de courtes tuniques bleues rehaussées d'or, avec braies de même couleur, tenant chacun une lance de la main droite et la main gauche appuyée sur un bouclier rond, peint en rouge, cerclé de bleu et avec ornements blancs“.³²

*Константинова победа код Милвијског моста у близини Рима
312. године (сл.1- 2, црп. 2)*

Сцена битке између Константина и Максенција прилично је оштећена у левом делу слике. У каменитом пејсажу, испред Црвених стена (Saxa rubra) сукобиле су се коњаници цара Константина (сл. 1)

³² H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale du VI au XIV siècle*, Paris 1929, pl. LIX (I).

и његовог противника цара Максенција, на копљу који држи у левој руци и застави, исписано је велико слово „М“, почетно слово имена Максенција (сл. 1 - 2). Хришћанску војску предводи арханђел Михаило са мачем у десној руци, исписано је: *ΑΡΧΑΓΓΕΛΩ ΜΗΧΑΝΛΩ*. Услед оштећења фресака од влаге Константинови коњаци тешко се распознају. Виде се само јасно копља коњаника из предњих редова, један војник са исуканим мачем и нејасне контуре чете око заставе. Групу коју сачињавају Максенцијеве војске веома се добро види. У средини је Максенције у царској пурпурној одећи са плаштом и златном круном; његов коњ је богато украшен златним украсом на врату. С. Радојчић сматра да је фреска: „Настала око 1330, године, а рестаурисана око 1571. године“.³³ Радојчић у наставку описа ове сцене вели следеће: „Иза Максенција јаше његов засиавоноша са засиавом на којој се види почетно слово царевог имена М. Сви Максенцијеви војници окренули су коња и шипове према непријатељу. Коњаник у првом плану одаише сирелу на зонице док други беше и не покушавајући да нашкоде Констаниновим војницима. Максенјева коњица јури у реку на којој већ пливају лешеве погинулих људи и коња. На небу, изнад Царских сiena и Арханђела, исписан је великим словима натпис: *//// КІ /// НЛОУ ПОГЪБЫ МАКЗЕНТНА МЪЧНАІНА Н ПОГРЪЗНГА //// ВЪ РЪЦЪ ДЪНАВЪЦЕ //// ВОНСКОМЪ ЕГО*. Смисао натписа може се лако реконструирати: [Константиин Вели]ки [си] лом (?) погуби Максенција мучиоца и пошол за у Дунавиу (sic!) са његовом војском. У натпису стоји да је Максенције сирао *ІЪ ДЪНАВЪЦЕВ*; то није ни нарочито велика погрешка сликара јер је и патријарх Пајције 1642 године сасвим неодређено вели да се ратни сукоб између Константинина и Максенција збио „у крајевима византијским“. Сликара је прекопирао из неког илустрираног историјскогписа у коме је забуном бици између Константинина и Максенција 312 године заменуи са Константиновом победом октобра 314 године код Цибала (Цибалае, данашњих Винкови) где је пошучен Ликиније. Тронуша и прича како је Ликиније сирао на *САСТАНКЪ СЯВЪ НДЪНАА*. И то је нејачно, но ипак много ближе истини. Сликара из Бање и историчар на кој се ослонио пошешили су у томе ишо сшумачиши заиста чудновати натпис на фресци. Иначе ред речи на натпису највише пошећа на шекси карловачког родослова: *шамо се шомине: „МАКЗЕНТИЕ...ПОГРЪЗАЕТЪ ВЪ РЪЦЪ (sc.РЪЦЪ ТРНВАСТЪНЪ) СЪ ВОН СВОНН...“*.³⁴

Ова сцена има древне узор у историји и уметности који указују на судбоносну 313. годину у којој је, после битке на Милвијском мосту, први хришћански цар одбацио римску уметност у смислу хришћанства као нове државне религије. Цар Константин потом

³³ С. Радојчић, *isto*, сл. 2. Текст у натпису Радојчића исправио сам после чишћења фресака.

³⁴ С. Радојчић, *isto*, 88-90, сл.2.

у Риму слави свој *adventus* (долазак-појава), чиме започиње ново раздобље означено као прва европска *ars christiana* (хришћанска уметност), она је истакнута уметничким делима хришћанског цара Константина Великог и царског Исуса Христа.

Најстарија позната сцена Константинове победе код Милвијског моста очувала се на Константиновом славолуку у Риму. Овај славолук је подигнут у рељефи у мермеру су из времена цара Константинa. Рељефне представе сцене битке Максенцијев пораз, где се виде војници побеђеног цара како се боре са таласима реке Тибра. У опису С. Радојчића ове занимљиве сцене: „*Персонификација-реке нађ, брадаџи сџараи мирно лежи на левој крају рељефа: један Максенцијев војник који се дави ухваџио је сџариа за леву нођу. На средњем и десном делу фриза нарочиџио уџадају у очи војници који нађлавачке џадају у реку. Сиена Консџанџинове џобеле комџонована је џрема џознаџиим римским рељефима биџака и ловова. Некоји деџаџи узетџи су чак и из сџариџих илусџираџија миџиолошке џприроде. Изђледа да је моџиив Флеџоновођ џада искориџићен као формални узор за џриказивање џроџасџи Максенцијеве коџице у Тибру. Познаџи је само јоџ један касноанџички *graffito* из Алџира који џриказује биџику код Милвијскођ моџиа, но он је слабо очуван“.³⁵*

Циклус светог Константина и Јелене, у наставку је сведен на истраживање и џразника *Воздџиџенија часнођ и живоџворнођ крсџиа*, што је у сушџини велики празник хришћанске цркве. Први догађај је откриће часног крста, на коме је био распет Исус Христос. Зато је Први васељенски сабор био је одлучујући за решавање тежих црквених питања догме, а сам проналазак часнога крста уследио је после жеље цара Константинa, да његова мајка Јелена пође на путовање на Исток и да пронађе часни крст који је потом уследио крштењем Константиновим.

У иконографџи правослане цркве постоји велико поштовање према св. цару Константину и његовој мајци св. царици Јелени, представе из њиховог живота, веома су мало сачуване. Битка код Милвијског моста је упоређивана са *Прелаз џреко Црвенођ мора*, а Константин са Мојсијем, док фараон са Максенцијем.³⁶ У најранијим писаним сведочанствима о Константиновим ликовима, допиру до времена његовог царства,³⁷ једна од најстаријих илустраџија налазе се у *Беседе Гриђорија Назиџанскођ* из рукописа париске националне библиотеке број 510 као што смо „Сан Константин“ навели: следи минијатура са сценом „*Консџанџинова Визија и Биџика код Милвијскођ моџиа*“,³⁸ из позних година владе Василија I (+ 886).

³⁵ С. Радојчић, *нав.дело*, 90, бел.10 (старија литература), сл.3.

³⁶ Cf. F. Cabrol-H. Leciercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*, III, Paris 1914, col.2644-2647; A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936, 95–96.

³⁷ Cf. Eusebii Pamphili, *Caesareae Palaestinae episcopi, Historia ecclesiastica*, lib. IX, Migne PG 20 (1857) col.821; *De vita Constantini*, lib. I, cap. XII, Migne PG 20, col.925.

³⁸ H. Omont, *Ibid*, pl.LIX (I).

Сл. 3. Констiантинoв сан и Битка код Милвијског моста, минијатура из рукописа париске националне библиотеке број 510 - Беседа Григорија Назијанског, од 867 - 886. године.

Fig. 3. Dream of Czar Constantine and the Battle at the Milvian Bridge, a miniature from the manuscript kept in the National Library of Paris under No. 510 - Homilies of St Gregory of Nazianze, the period of 867-886

Према опису Х. Омонт: „*Vision de Constantin*. Constantin, dans la même costume, mais avec un manteau rouge qui flotte derrière lui, est monté sur un cheval bleuâtre, harnaché d'or. Devant lui parait au ciel, dans un nimbe vert, une croix d'or, ornée de deux grosses perles aux extrémités de chaque branche, et sur laquelle on lit, en lettres onciales rouges: EN TOYTO NIKA. (Ibid., 28) Constantin, seul, perce de sa lance Maxence, qui tombe de cheval dans le Tibre, tandis que le reste de son armée a passé Le Ponte-Molle, peint en rouge, et s'enfuit sans faire de résistance. (Ibid., 38.) Derrière la tête de Constantin, on lit, à demi effacée, l'inscription: O A[ΓΙΟΣ] [ΚΩ]ΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ [Φ]ΕΥΓΩΝ Τ[ΟΥΣ] ΑΛΛΟΦΥΛ[ΟΥΣ] " (сл. 3).³⁹

Фреске из XVI века замениле старије оштећене фреске из XIV века у припрате Бање Прибојске са сценама из циклуса св. Константина и св. Јелене, што је већ предпоставио С. Радојчић. Најновија сликарско-конзерваторска открића фресака у главној цркви из XIV века,⁴⁰ које се налазе испод фресака XVI века, пружају нову могућност потврде хипотезе Радојчића да се у олтару и наосу и у припрати налазио првобитни слој из времена после 28. јула 1330. године, то јест, после Битке на Велбужду.⁴¹ У то време краљ Стефан

³⁹ Ibid, 31, pl. LIX (II).

⁴⁰ С. Ђурић, *Првобитни живици у цркви св. Николе у Бањи код Прибоја*, Саопштења XVI (Београд 1984), 85-87, сл.1-3. Са многобројним погрешним закључцима и наводима сумњивих и оспорвањих историјских докумената о историјским приликама везани за могућност датовању цркве? Cf. J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975, (Pitanje „Crkve bosanske“ u novijoj literaturi, str.49 - 63).

⁴¹ Исто, „*Однос расцоррега и шемајике живописа из ЦВИ века и првобитног сликарства*“, стр.87-90, сл.4. Сликарство XVI века погрешно датује у 1570. годину, без навода старије литературе и оспоравање мишљење Радојчића: „да би фреска Константинове победе на Милвијском мосту у Св. Николи у Бањи могла да буде ликовни одраз савремене битке код Велбужда (верујући при том, да се испод

Сл. 4. Царица Јелена сазива све Јевреје у Јерусалиму, 1574., Пријрајна цркве Св. Николе.

Fig. 4. Czarina Helena Summons All Jews in Jerusalem, 1574, the parvis of the Church of St Nicholas

Дечански у част победе обнавља се црква Св. Николе Мрачког 1330.,⁴² пре него што је био свргнут са престола и смрти 11. новембра 1331. године. Оно што наводи краљ Стефан Дечански у повељи за обновљени манастир Св. Николе Мрачког у Орехову, могло је да пише у изгубљеној хрисовуљи ктиторској за манастир Св. Николе у Бањи код Прибоја: НТОГО ЖЕ РАДН БЛАГОНЗВОЛН КРАЛЕСТВО, Н ВНДЕХЪ ЦРКВЪ ОБВЕШТАВШОУ БЕЛКОСЛАВНАГО Н ЧЮДОТВОРЦЯ АРХЕРАРХА ХРИСТОВА ННКОЛЫ АРХЕРАРХА ХРИСТОВА ННКОЛЫ МРАЧЬСКАГО, РЯЗВЯЛНЪ НСЪ ТЕМЕЛН Н СЪЗДАВЪ Н ПОПНСАВЪ, Н СЪВРШНЪ.⁴³ На крају повеље краљ Стефан Дечански вели: ИПНСЯ Н ПОДПНСЯ КРАЛЕВСТВО МН МЪСЦЯ СЕКТЕБРА ѿ. (9) ДЪНЬ. СТЕФАНЪ ОУГОШЪ ВЪ ХРИСТА БОГА ВЪРНЫ Н САМОДРЪЖАВНЫ КРАЛЪ ВСЕН СРЪПСКОН ЗЕМЛН Н ПОМОРЬСКОН Н ОБЧЕПОЛЬСКОН Н БЕЛБОУЖДЪСКОН.⁴⁴

У Охриду у цркви светог цара Константина и свете царице Јелене, са њиховим циклусом као патрона храма, које су замениле из фреске из XIV века, и накнадно досликане у XV веку, на северном делу трема је оштећена сцена: “Полазак цара Констѡниина са свейим райницима у борбу са свейим райницима”.⁴⁵

млађег слоја налазе фреске Стефана Дечанског); В. С. Јовановић, *О једном кийијорском наийису у манастиру Бањи*, Зограф 4, Београд 1972, 27-34 (старија литература); М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, 12-15 (старија литература).

⁴² А. В. Соловјев, *Одабрани сѡмениши срїскоѡ ѡрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 109-111 (Краљ Стефан Дечански потврђује имања обновљеном манастиру св. Николе Мрачког у Орехову); S. Nenadović, *Arhitektura Spasovice*, Zbornik zaštite spomeika kulture, XIX, Beograd 1968, 33-42, sl.1-3 (старија литература).

⁴³ А. Соловјев, *isto*, 110.

⁴⁴ *Isto*, 111.

⁴⁵ М. Ђоровић-Љубинковић, *Црква Констѡниина и Јелене у Охриду. Дайум ѡосѡанка и кийијори цркве*, Старинар, н.с., књ. II, Београд 1951, 180, сл. 14

Царица Јелена сазва све Јевреје у Јерусалиму (сл. 4)

Циклус започиње оштећеном сценом, коју сам иконографски идентификовао као: *Царица Јелена сазва све Јевреје у Јерусалиму*. Веома је изгледела лева страна сцене и уништени текст у горњем делу:

... ХДѢІЄ ГЪХЩН
...ЄН ЗЯКОНЪ.

Испод овог текста, до крова цркве налази се боље очуван текст у три реда и то:

ЮДО ГЛЯДЕМ
НЖЕДЖЕЮ Х МОГХ
ГЕБЪ ВЪ СТУЕНЦН

У средњем делу изнад планинског масива налази се дужи текст:

НЗАБРАШЕ ЮДЕНЕ МХЖІН .А. ЦХ .ВЪДХЩІ ЗЯКОНЪ .А. АЦА . МХЖІН
НЗАБРАШЕ
ЮДХ БОЛШЕ ВЪДХЩАЯ ЗЯКОНЪ
Н КРСТЪ, Н ПРЪДШЕГЯ ЦРІЦН

Царица Јелена са високом отвореном царском круном и ореолом на глави седи на престолу, у десној руци држи дугачаку владарску палицу. До ње седи, такође, изгледела фигура патријарха Макарија са митром на глави и ореолом, у белој архијерејској одежди, као симбол радости, чистоће и просвећења, на левој страни види се епитрахил, на коме се назире црвени крст. На глави има круну и ореол, са испруженом левом руком. У позадини је дворска пратња испред тробродне цркве (сл. 4); испред њих, налази се, две веће групе људи (сл. 4). Овом сценом започиње Мучење јеврејина да ода место где је закопан крст. „Константин је, према речима Јевсевија, не без Божјег њодсѣицања и њошакнуѣ на њо од самога Сѣасиѣља, оглучио да нађе ѡѣћину гроба Хрисѣова и да на месѣу Хрисѣова васкрсења ѡодигне цркву. Јевсевије даље каже да су неѣријѣѣљи хѣѣли да сакрију у ѣѣаму и заборав сѣоменик бесмрѣносѣи, ѣѣ су засули земљом гроб Хрисѣов, и ѣѣу су ѡодигли храм Венери. Овај храм био је ѡорушен, насуѣа земља је била уклоњена, а дубоко изнад ѡовршине нађена је ѡѣћина гроба. Тада је Константин на овоме месѣу ѡодигао цркву Васкрсења. Јевсевије доноси ѣѣсмо цара Констанѣина уѣуђено Макарију ѡѣ. јерусалимском о градњи цркве и доноси ѡѣширан ѡѣис градње ове цркве“.⁴⁶

(са описом

сцене); Г. Суботић, *Свѣѣи Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 55, 67, 82-85, црт.7 (137) С(В)ТН КОНСТАНТИН и (138) С(А)НЪ ВОНЫ (без описа сцене и непотребним примерима сцена на Западу?).

⁴⁶ Л. Мирковић, *Хеорѣолоѣија*, 62; Житија свѣтих за Мај, 505.

Сл. 5. Јуда зајомаже у кладеницу, моли Бога и налази три крста., 1574., Приправа цркве Св. Николе,

Fig. 5. Judas cries from the well, begs the Lord and finds the three crosses, 1574, the parvis of the Church of St Nicholas

Према Житију, како вели Јевсевије, царица Јелена, коју је послао њен син цар Константин у Јерусалим, да помогне око проналажења Часног крста, места које је било сакривено: „Али месѿо где је био сакривен Крст Госѿодњи било је неѿознаѿо. Сѿѿога блажена Јелена сазва све Јевреје у Јерусалиму и расѿѿиваше их где је, на ком месѿу сакривен Крст Госѿодњи. Они одрицаху да ниѿѿѿа незнају о ѿѿоѿе. Али кад им царица заѿреѿѿи мукама и смрћу, они указаше на некоѿ врло сѿѿароѿ Јеврејина, Јуду, да он можда зна иѿѿо ѿѿоѿе. Али и Јуда одрицаху да ниѿѿѿа зна о ѿѿоѿе.“⁴⁷

Јуда зајомаже из дубокоѿ кладеница

У житију се даље наводи следеће: „Но када га царица баѿи у један дубоки ров, где он осѿѿаде неко време, он обећа да ће казати.“⁴⁸

На северном зиду је сцена „Јуда зајомаже из дубокоѿ кладеница“, насликана на левој страни композиције, а на десној страни је наставак сцене „Јуда коѿа и ѿронаази ѿри крѿѿа“, у средини сцене, између планина је погнут у молитвеном ставу „Јуда моли бога за оѿњено знамење“.⁴⁹

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ С. Петковић, исто, 127, 174, црт. на стр.127.

У левом делу сцене, у првом плану, налазе се валовита брда са флоралним растињем и цветовима, где се налази мермерни бунар, у коме се налази допојасна нага фигура старог челавог човека са великом проседом брадом са дигнутим рукама нагоре. Њега су прихватили два младића са левом и десном руком. Испод прса Јуда је повезан конопцем, који се обавија преко леђа оба младића, док слободном другом руком обавијен је конопац и рукама држе чврсто конопац извлачећи Јуду из бунара.

Легенда гласи:

Н ВЪ ДНѢ .Ѣ. ВЪЗЪПЫ ЮДА, НЗГЛЪБН
 НН СТЪДЕНЦЯ НЗВЕТЕМЕ ДЯ ВН
 ПОКАЖЕМЪ КРСТЪ.

Јуда моли Бога за ођњено знамење

Потом се у Житију наводи: „Извађен из рова, он каза да се Крстѣ Госѣодњи налази испод Венериноѣ храма на брежуљку“.⁵⁰

У врху средишњег дела сцене насликан је полукружни знак са три зрака са неба, а између две планине у средишту Јуда се у ставу молитве са рукама напред тражећи божију помоћ.

Легенда гласи:

ПОМАНСЕ КЪ БЪ
 ДЯ НВЕНТСЕ ѠГНЬ НДЕЖЕ ІЕС КРСТЪ.

Јуда копа и проналази три крста

Затим се у Житију спроводи наредба царице Јелене: „Царица Јелена нареди да се Венерин храм сруши, да се сав мајеријал уклони, и онда копа. Пошѣо иголишиѣ Венерино би срушено, свейѣи ѣаѣријарх јерусалимски Макарије одржа молесѣвије на ѣоруѣаном месѣу, и онда сѣадоше коѣаѣи. И убрзо из земље се сѣаде разливаѣи диван мирис, и би искоѣан ѣроб Госѣодњи и Голѣоѣа, и у ѣиховој близини ѣронађена ѣри крстѣа, и ѣоред ѣих ѣаблица са најѣисом и чесни клинци.“⁵¹

Иза претходне сцене, иза троделног планинског масива, Јуда копа мотиком јаму и проналази три крста.

Легенда гласи:

ВЪЗМЪ ЮДА МОТНКУ КОПАШ ВЪ ГЛЪБННУ
 Н ѠБРЕТОШЕ .Ѣ. КРСТЫ ПОГРЕБЕНЪІ.

⁵⁰ Житије свейѣих за Мај, 506.

⁵¹ Исѣо.

Васкрсење једне девојке на Христовом крсту (сл. 6)

У наведеном Житију после налажења три крста, није се одмах знало тачно ко је од њих Христов или од два разбојника.⁵² Потом је сцена Васкрсење једне девојке на Христовом крсту.

Легенда гласи:

И ВЪЗЛОЖИ...КРСТЪ
И ВЪСКРСЕС

...ХСЪВЪ НА МРЪТВЪЮ ДѢНЦУ
АВЪІЕ ДѢНЦА .

Sl. 6. Vaskrsewe jedne
devojke na Hristovom
krstu., 1574. Priprata
crkve Sv. Nikole,

*Fig. 6. Miraculous
Resurrection of a Dead
Youth on the Cross of
Christ, 1574, the parvis
of the Church of St
Nicholas*

Покршћавање Јудино у име Киријак (сл. 7)

За време Крстовдана Јуда који је пронашао часни крст, а потом је покрштен: “Том љриликом се мнози незнабоиши и Јевреји обраишише ка Христју, међу њима и Јуда који љоказа месјо. Он се љри кришћењу доби име Киријак; љошом љосијаде љаљријарх јерусалимски, а за време Јулијана Ољсијљника би мучен за Христја, и љако љосљрада као мученик“.⁵³

После сцене Васкрсења једне девојке на Христовом крсту затим је сцена Покршћавање Јудино у име Киријак (сл. 7).

Легенда гласи:

ЮДУ КРСТЪШЕ
КЪРІАКЪ

(М)АКАРНЕ
ЕПЪСОПЪ.

⁵² *Исјо*. Житије светих за септембар, 279.

Сл. 7. Крштење Јуде у монашко име Киријак и Уздизање часног Крста, 1574. Приграјна цркве Св. Николе.

Fig. 7. Christening of Judas with the Monastic Name Cyriacus and the Exaltation of the Holy Cross, 1574, the parvis of the Church of St Nicholas

Покрштавање Јудино одвија се у мермерној округлој крстионици са водом, у доњем делу је крстионица укопана у земљу. Мермерна крстионица је обрађена имитацијом мермере „марморизација“, од косих листова, кругова, на појединим површинама је у сенци затамњена или осветљена, чиме се истиче волумен мермерне крстионице. Проћелави Јуда, допојасно го, анатомски је веома лепо приказан са телом пунијим, са цртежом тамније боје у сенци, док је тело волумензирано и изијансирано према светлости која пада са предње стране, на најистакнутијим деловима форме тела, лица, руку и проседе браде налазе се ситне паралелне иконописачке цртице, што одаје руку веома вештог иконописца и зографа. Јуда је приказан наг до паса са прекрштеним рукама на грудима, с леве стране је епископ Макарије у аријерејској белој одећи са омофором и крстовима црвеним, у левој руци држи јеванђеље и благосиља Јуду десном руком у монашко име Киријак.

У средишњем делу сцене (сл. 7), испред фасаде са завесом на вратима и једне куполе на цркви, одвија се други догађај. Киријак у ставу клечања са карактеристичном ћелавом главом и ореолом око главе, у тамној одећи има само омофор бели са три црвена крста. Његов поглед је усмерен према високом седом старцу седе браде и косе, који му чита текст са свитка косог постављеног изнад главе Киријака у пет редова:

ПРО
НЗ. БН(РАС)
ТЬ БЛГО
ГОВЪННАГО
РЕБѦ КУРІА
КЪ

Уздизање Часног крста - Крстов дан (сл. 7)

Уништен текст гласио је: ВЪ · ДІ · ВЪЗДВНЖЕННЕ ЧСТНАГО КРСТА.⁵⁴ У Житију је кратко описан овај догађај: „Но пошто због мноштва народа мнози не могаху прићи, видећи и целиваћи Крст, то мољаше да га макар издалека виде. Тада патријарх Макарије, ставши на узвишцу, савори воздигеније (= уздизање, подизање) часнога Крста, показујући га свему народу, а сав народ викаше: Господе, помилуј! То прво Воздигење Крста би 326 године. Од тада Православна црква празнује тај догађај сваке године 14 септембра Крстовдан“.⁵⁵

Сцена је оштећена у доњем делу, а у горњем је потпуно уништена (сл. 7). У десном доњем делу, види се доњи део одеће и ципеле патријарха јерусалимског Макарија, који стоји поред степеница амвона где је држао у рукама Часни крст Христов и показује га цару Константину са ореолом око делом уништене главе, лева и десна рука су у ставу молитве, благо савијене напред.

Као сличну сцену наводимо Лонгинову менолошку икону из цркве у Никољцу код Бијелог Поља из 1597. године, ретабл: на предњој страни је представа Симеона Столпника на стубу и његове мајке Марте (1. септембар). У средини је пророк Захарија са легендом да је отац Јована Претече (5. септембар) и, најзад, арханђео Михаило (6. септембар). У дну је драгоцен запис сликара: НЗУГРѢ СМЕРНИИ ЛОГГІИ тајном буквицом Н УТРПІА. На позадини иконе у оквиру с изломљеним луком насликано је „Уздизање крста“ (14. септембар), на коме пише: М(Е)С(Е)ЦА СЕКТЕМ(Б)РА ДІ (14), Јевстатије, Теоптиста и њихово двоје деце (20. септембар).⁵⁶ Уздизање Часног крста - αλφωσις, ε π α ρ σ ι ς , уздизање: ВОЗДВНЖЕНІЕ В ЧЕСТНАГО КРСТА, иконографска сцена је представљала велики Господњи празник из легенде о Часном крсту, који се празнује за успомену на важан догађај у Цркви Христовој када је Крст Христов откривен 313. године, а потом повраћен из ропства персијског 614. године.⁵⁷ Оштећена фигура архијереја јерусалимског Макарија, са десне стране, држала је крст који је уздизан у вис да би га сви могли видети и клањати Му се. Са леве стране насликана је фигура царице Јелене, (делимично сачувана глава и ореол), у одећи византијски василевса. У средишњем делу су насликане мермерне

⁵³ Isto.

⁵⁴ Влад. Р. Петковић, *Живопис, Манасѣир Дечани II*, Београд 1941, 7-8, т. СІХ.

⁵⁵ Житије светих за септембар, др Ј. Сп. Поповић, Београд 1976, 279.

⁵⁶ П. Мијовић, *Менолог, историјско-уметничка исцртавања*, Београд 1973, 185, бел. 122; М. Татић-Ђурић, *Две необјављене Лонгинове иконе*, Свеске Друштво Историчара уметности Ср. Србије, год. IV, бр. 9-10, Београд 1980, 9, сл. 1. Икона није сликарско-конзерваторски очишћена и није добро снимљена.

⁵⁷ Уп.: *Речник црквенословенског језика*, прота Сава Петковић, Сремски Карловци 1935, 36; А. Серафимовска, *Воспослављање на иконите и издигнување на Чесног крст во наосот на Кучевшикиите Свети Архангели*,

степенице са уздигнутим делом амвона на коме се налазио Часни крст (сл. 7). Сцена је представљала „Тријумф крста“, нарочито сликан у грчком менолошком светогорском сликарству.

У париском рукопису Григорија Назијанског, трећа минијатура, према Х. Омонт описана је: „*Sainte Hélène découvre la vraie croix*. Sainte Hélène (Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ), mère de Constantin, nimbée de bleu, revêtue des ornements impériaux, est assise sur un trône; à sa droite se tient un groupe de personnages, debout, portant de longues tuniques bleues, recouvertes de manteaux de couleur ocre; à sa gauche sont debout deux gardes, vêtus de courtes tuniques bleues, rehaussées d'or, et tenant chacun sur leur épaule un glaive dans son fourreau doré et orné de perles.

Plus loin, sainte Hélène, debout, dans le même costume, incline légèrement la tête et avance la main droite dans la direction d'une fosse creusée en terre et au fond de laquelle on aperçoit étendue la croix du Christ, de couleur ocre, qu'un groupe de personnages, dont le premier est agenouillé, vêtus de longues tuniques bleues, avec manteaux de couleur ocre, rouge ou verdâtre, regardent avec admiration. Au-dessus de la scène, on lit l'inscription, répété aussi en mrae: ΕΥΡΕΣΙΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ".⁵⁸

Да би смо стекли представу о сценама из циклуса Чуда и легенди св. цара Константина и св. царице Јелене, у припрати цркви Св. Николе у Бањи код Прибоја, међу изгубљених сцена недостаје и сцена позната у византијској уметности: *Свети цар Константин и царица Јелена са Часним крстом у средини који држе рукама*, они су били сликани обично на западном зиду припрате уз врата, а недостаје и њихов пандан на северном зиду: *Свети Симеон Немања и први српски архиепископ свети Сава*. Недостаје сцена *Распећа Христовога*, као и *Васељенски сабори* и свети монаси, али морамо да се задовољимо посматрањем слика или ликовних приказа који су створени још 1574. године. Њихови узорци су у припрати постојали у XIV веку, по својој прилици, у време обнављања српских ктитора Стефана Уроша Трећег, названог Дечански и његовог сина краља Стефана Четвртог Душана. Но управо због тога, као на фрескама у Бањи Прибојској, важном епископском месту, „царска“ византијска иконографија нашла је плодно тло у српској средини прожето свешћу да је Византијско и Српско царство спасилац човечанства и божји заменик на Балкану и Европи.

Овом приликом, због ограниченог простора, нисмо могли посебно да разматрамо сцене из циклуса св. Николе у којима је насликан Константин Велики. Остало је да се разреши енигма око зографа Лонгина и патријарха Антонија Соколовића који су осликали припрату цркве Св. Николе у Бањи Прибојској. Али, обе теме, а посебно о зографима захтевају додатна теренска истраживања.⁵⁹

⁵⁸ Н. Omont, *Ibid.*, 31 (III), Planche LIX.

⁵⁹ Аутор овог рада, припрема посебне радове.

Radomir D. Petrović

FRESCOES RELATED TO THE MIRACLES AND LEGENDS OF TZAR
CONSTANTINE THE GREAT IN THE BANJA OF PRIBOJ MONASTERY FROM 1574

The city of Niš, as the birthplace of Czar Constantine the Great, is marked by the research on the artistic topics related to the veneration of St Constantine and his mother Czarina Helena. Only a few scenes dedicated to this famous Byzantine emperor and his mother have been preserved in the Byzantine and Serbian medieval art.

The parvis of the Church of St Nicholas in the Banja Pribojska, frescoed in 1574, contains a series of interesting but destroyed scenes dedicated to Czar Constantine the Great and Czarina Helena, taken from „The Legend of the Finding of the True Cross“. In the author's opinion, there were also the frescoed scenes of „The Birth of St Czar Constantine the Great in the Town of Niš“ and „The Baptism of Czar Constantine the Great“, which were similar in the iconography with the cycle in the parvis dedicated to „The Life of St Nicholas“. The following scenes are preserved: „Czar Constantine's Vision of the Holy Cross“ (Fig. 2, Draw. 2), „The Dream of Czar Constantine“ (Draw. 2), and „The Battle at the Milvian Bridge near Rome in 312“ (Fig. 1 - 3, Draw. 1). Several damaged scenes were identified for the first time, like „Czarina Helena Summons All Jews in Jerusalem“ (Fig. 6 - 7), and one separate fresco presents three events in one scene: „Judas Cries from the Deep Well“, „Judas Begs the Lord for a Sign of Fire“ and „Judas Excavates and Finds the Three Crosses“. The scenes that follow are: „Miraculous Resurrection of a Dead Youth on the Cross of Christ“, „Christening of Judas with the Name Cyriacus“ and „The Exaltation of the Holy Cross - Holy Cross Day“. St Czar Constantine the Great and his mother Czarina Helena are most often painted together, with the Holy Cross between them, while Serbian Grand Duke Nemanja, as St Simeon the monk, and his son Archbishop St Sava are their counterparts.

The extremely complex, selected and unique iconography was probably created after the model of the frescoes from the 14th century, located in the parvis of the Church of St Nicholas in the Banja Pribojska. The same scenes were restored in the 16th century, surely under the influence of the Serbian Patriarch Macarius, the Metropolitan Dionisius, the Zograph Longin and Antonije Sokolović, the restorer of the Patriarchate of Peć in 1557.

